

SJEĆANJE , SPASENJE I PROPAST

Miroslav Volf

Direktor Yale Centra za vjeru i kulturu

Henry B. Wright, profesor teologije pri Teološkom fakultetu sveučilišta Yale

"Sjećamo se Auschwitzta i svega onoga što simbolizira, jer vjerujemo da je, unatoč prošlosti i njenim strahotama, svijet vrijedan spasenja, a spasenje poput otkupljenja možemo pronaći samo u sjećanju".¹ Ove je riječi izgovorio Elie Weisel u svom prigodnom govoru, u njemačkom Reichstagu, 10. studenoga 1987, 50 godina nakon neslavne Kristallnacht, u kojoj su mase ljudi, prolazeći ulicama nacističke Njemačke, uništavale židovsku imovinu i pomagale u organiziranju i pokretanju događaja koji su kasnije rezultirali užasima Holokausta. Riječi predstavljaju ideju vodilju koja se poput crvene niti provlači kroz Wieselov rad, a odnosi se na očuvanje snage pamćenja o počinjenim i proživljenim zločinima. Ili kako to sam kaže, vjera u spasiteljsku snagu sjećanja predstavlja njegovu "glavnu preokupaciju".

Sjećanje na zla i patnje možda najviše zaokuplja Wiesela od svih naših suvremenika. No, danas se rašireno vjeruje u snagu otkupljenja takvog sjećanja. Psiholozi i romanopisci, povjesničari i filozofi, kulturni kritičari i političari, svi oni danas ponavljaju imperativ "Sjeti se", riječi koje odzvanjaju poput udaraca bubnja. Imperativ "Sjeti se" za mnoge ljude danas ima isto temeljno značenje koje je imao poziv "Vjeruj" za Kršćane Protestante, nakon čuvene izjave Martina Luthera: "Ako vjeruješ imat ćeš sve stvari."² Ako vjeruješ u Isusa bit ćeš pravedan pred Bogom, ustvrdio je Luther; a Elie Weisel i mnogi njegovi suvremenici danas tvrde, ako se sjećaš patnje, spasenje ćeš pronaći u povijesti.

No, je li sjećanje jedno tako nedvosmisleno dobro? Koliko je jaka pozitivna veza između sjećanja i spasenja? Nije li sjećanje na zla prožeto boli i patnjom? Ne pritišće li ono i one koji se sjećaju boli i patnji što su ih nanijeli drugima? Nije li stoga sjećanje povezano i s prokletstvom, a ne samo spasenjem? Ako je sjećanje sastavni dio spasenja, ali koje nas isto tako može dovesti do prokletstva, što bi vrijedno trebali zadržati u sjećanju? Često znamo postavljati kritička pitanja o povjerenju u Boga. S istom bi snagom trebali postavljati takva pitanja, a da se ista odnose na snagu sjećanja.

Prije nego li istražim vezu u odnosima između sjećanja, spasenja i prokletstva, moram istaknuti dvije uvodne napomene. Prvo, u daljnjem ću radu raspravljati o sjećanju na počinjena i proživljena zločinca. Uz sjećanja koja se odnose na zlotvore i njihova djela, sjećamo se i mnogih drugih stvari poput - priča iz djetinjstva, mladenačkih snova i razočarenja, uspjeha i neuspjeha u poslu, povijesti našeg naroda i vjeronauka. Spisak posebnih sjećanja mogao bi se i nastaviti, iako je riječ o sjećanjima na događaje, pri čemu ne pamtimo riječi ili apstraktne objekte (ili da se tehnički izrazim, riječ je o epizodnom, a ne semantičkom sjećanju). Premda su nam ta sjećanja posve važna, kako bi znali tko smo i kako živimo, o njima ipak neće biti riječi. Iz ogromnog prostranstva sjećanja istražiti ću mali, ali značajan dio - sjećanja na počinjena ili proživljena zla.

Drugo, problem o kojem će biti riječi odnosi se na to jesu li i u kojoj mjeri sjećanja na proživljena zla sačuvana na poseban način. Možda postoje i drugi razlozi zbog kojih se sjećamo zločinca neovisno od toga jesu li ona "sačuvana" u našem sjećanju ili ne - iz pukog obzira prema žrtvama, zbog stalnih zahtjeva za pravdom, ili jednostavno zbog toga što biti

¹ Elie Weisel, *Iz kraljevstva sjećanja. Reminiscencije* (New York: Summit Books, 1990), 201.

² Martin Luther, "Sloboda Kršćanina", *Lutherovi radovi*, izdanje Helmut Lehman (Philadelphia: Fortress Press, 1957), XXXI, 348-349.

ljudsko biće znači sjećati se takvih stvari. No, sve ću ove moguće razloge, vezane uz sjećanja na zla, ostaviti u po strani, budući je tema mog rada sjećanje i spasenje.

Bol sjećanja

Ne čini se razvidnim da bi sjećanja na zla mogli povezati sa spasenjem ili s nečim pozitivnim kada je riječ o zlu. Ja se, na primjer, pribojavam sjećanja na užasna ispitivanja oficira jugoslavenske vojske kojima sam satima bio izložen u proljeće 1984. Razlog je jednostavan: ne volim ponovno proživljavati takva iskustva. Sve dotle dok ih se sjećam prošlost nije samo prošlost, jer se ona nastavlja u sadašnjosti i daju životu novu snagu.

Ako su iskustva iz prošlosti ugodna, ponovno sjećanje na njih bit će svakako dobrodošlo. Ako uzmemo u obzir Johannesova sjećanja izmišljenog autora Soren Kierkegaardovog "Dnevnika zavodnika". On vodi dnevnik ne samo da zabilježi svoje podvige iz prošlosti nego da ih se prisjeti, jer prisjećajući ih se ima priliku " uživati u njima po drugi put".³ No čim izostane sjećanje, podatak iz prošlosti se briše. Najraniji događaji blijede u pozadini i nestaju. Sretno iskustvo iz prošlosti ostaje samo to, jer je - prošlu sreću progutala noć ne-sjećanja i ona se zauvijek izgubila. Što je sjećanje življe to prije doživljena sreća postaje sadašnja radost.

Ako u sjećanju oživimo radost iz prošlosti onda ćemo oživjeti i proživljenu bol. U jednom od svojih "*Staromodnih zapazanja*" naslovljenih "Korist i teret povijesti" Friedrich Nietzsche je napisao: "Trenutak koji se poput bljeska pojavi i nestane... da bi se napokon još jednom vratio poput duha i u kasnijem trenutku poremetio mir".⁴ Osvrnimo se na traumatska sjećanja. Njih, prema definiciji, moramo potisnuti, jer je sjećanje na proživljenu patnju nepodnošljivo. Iskustva koja smo potisnuli često nam se ponovno vraćaju u sjećanju bez naše kontrole i tada nanovo proživljavamo sav užas proživljene boli. Čak ako i sumnjamo da potiskivanje postoji, a što učenici sve više čine⁵, ostaje još uvijek pitanje: treba li čovjek imati otvorenu ranu da se sjeti podnesene patnje. Što je rana veća, sjećanje je bolje. Što se prošlost i sadašnjost više spajaju to prije proživljena patnja postaje agonijom u sadašnjosti. Istina, da bi zapamtili patnju, ne znači da ju trebamo doživjeti, ovdje ili sada, u njenoj izvornoj snazi. Upravo kako se čovjek nada nečemu što još nema, tako se sjeća i onog što je netom doživio. A ipak, patnja će izostati u sjećanju samo ako nas danas muči jučerašnja bol. Ako se sjećanje ponavlja i oživljava izvornu patnju kako bi spasenje mogli naći u sjećanju?

Međutim, netko bi mogao tvrditi kako svako sjećanje na patnju nije samo po sebi bolno. Na kraju svog remek-djela, *Božji grad*, Augustin razlikuje dvije vrste spoznaje zla, koje stavlja u uzajaman odnos s dvije vrste sjećanja. Prema jednoj vrsti spoznaje, zlo je "moguće spoznati razumom" dok je prema drugoj spoznaji "to stvar neposrednog iskustva."⁶ Tako bi se jedna mogla usporediti sa spoznajom liječnice, a druga sa spoznajom pacijenta o jednoj te istoj bolesti. Augustin je ustvrdio da će, u svijetu koji dolazi, blaženi biti oni koji će se sjećati svoje vlastite krivice na onaj isti način na koji liječnica zna o bolesti od koje nikad nije bolovala.⁷ Oni se neće "svjesno sjećati prošlih zlodjela; sjećanje "će biti potpuno izbrisano iz njihovih osjećaja."⁸

³ Soren Kierkegaard, *Ili/ili*, izdanje Howard V. Hong and Edna H. Hong (Princeton: Princeton University Press, 1987), II, 305. Johannes nastoji opisati događaje iz prošlosti "kao da se događaju upravo sada i s takvom dramatičnom živošću da se ponekad čini kao da se sve to događa pred nečijim očima" (304).

⁴ Friedrich Nietzsche, "Korist i teret povijesti", *Sabrana djela*, izd. Richard T. Gray (Stanford: Stanford University Press, 1995), II, 87.

⁵ Vidi Richard J. McNally, *Sjećanje na traumu* (Cambridge: Harvard University Press, 2003).

⁶ Augustine, *Božji grad*, prijevod. Henry Bettenson (Harmondsworth: Penguin Books, 1976), XXII, 30.

⁷ Posve zanimljivo je i to što se sveci, u svijetu koji dolazi, neće sjećati uvreda koje su im drugi nanijeli. Augustine piše o oslobođenoj želji u Nebeskom gradu: "Želja će biti oslobođena od svakoga zla i ispunjena

Može li se onda netko sjećati pretrpljene patnje, a da se ne sjeća popratnih osjećaja? Nema nikakva razloga zbog kojeg to netko ne bi mogao. Ovisno o raspoloženju, ja se tako mogu sjetiti sahrane mog oca kao činjenice ili se pak, mogu osjećati duboko ožalošćen zbog odlaska jednog izuzetno dobrog čovjeka iz mog života. No, sjećanje lišeno emocija je bitno izmijenjeno sjećanje. Kako Avishai Margalit tvrdi u svojoj *Etici sjećanja*, "osjećajnost" ili emocije koje su vezane za događaje koje smo zapamtili bitan su dio nekog sjećanja. "Zaprepaštenost i užas kojim pratimo rušenje tornjeva blizanaca u New Yorku predstavljaju tkivo, a ne ketchup koji bi stavili povrhu tog sjećanja na rušenje."⁹ Ako sjećanja na pretrpljenu patnju ne prati odgovarajući osjećaj boli ili duboke sućuti, onda ona kao takva podrazumijevaju zaborav.

Upravo je točno tako Augustin mislio o tom pitanju. Dva načina spoznaje zla - spoznaja pomoću razuma i spoznaja iskustvom - imaju "dva odgovarajuća načina zaboravljanja zla" piše Augustine. "Način na koji učenici zaboravljaju naučeno razlikuje se od zaboravljanja osobe koja je doživjela patnju. Učenici zaboravljaju jer su nemarni u učenju, a patnik da bi pobjegao od svog jada." Imajući u vidu ovu razliku u zaboravljanju - zaboravljanje činjenica i zaboravljanje jada - Augustin je tada ustvrdio da će prošla zla biti "potpuno izbrisana iz njihovih osjećaja (svetaca)."¹⁰ Prema Augustinu život blaženika podrazumijeva ne samo sjećanje na prošla zla nego i zaborav, zaborav na to kako su osjetili patnju i *zlo*. U smislu spasenja, izdvajanje podnesene boli iz sjećanja jednako je značajno kao i sjećanje na sami događaj. Ako spasenje nalazimo u sjećanju, ne treba li to onda biti vrsta sjećanja koja u svojoj suštini podrazumijeva zaborav boli? Zasigurno, što duže osjećamo bol, to ćemo sporije dovršiti spasenje.

Sjećanje i identitet

Možda ne bi trebali biti toliko zaokupljeni sjećanjem na bol, ili barem dok ne dostignemo status blaženika, čije je sjećanje Augustin želio očistiti od bilo kakvog svjesnog prisjećanja na zlo. Jer, sjećanja ne uzrokuju samo zadovoljstvo ili bol, nego posve snažno oblikuju naš identitet. Prema našim osobnostima mi smo ono čega se možemo sjetiti o samima sebi. Ja sam to što jesam jer se sjećam da sam živio u Novom Sadu, u komunističkoj Jugoslaviji, i da sam napravio ovu ili onu pakost (poput hrpe prikupljenih "pločica" ukradenih auta - kazneno djelo koji se ne razlikuje od Augustinove čuvene i nehotične krađe krušaka¹¹) ili kada su me ismijali učenici i profesor, jer mi je otac bio protestantski svećenik (Pentecostalist). Mi *smo* u javnosti onakvi kakvima nas drugi pamte. Ja sam to što jesam na osnovu onoga čega se moji roditelji sjećaju o meni, iz mog djetinjstva, ili na osnovu toga kakvo su mišljenje moje kolege stekle o meni, na temelju mojih postupaka i reakcija, ili na osnovu toga kako moji čitatelji doživljavaju moje knjige i radove. Za ustvrditi je dakle da je sjećanje središte našeg identiteta. Koliko se daleko udaljimo od naših sjećanja na ono što nam se dogodilo, toliko ćemo izgubiti od naše vlastite osobnosti. Ako je patnja bila dio naše prošlosti, bol će biti dio naše osobnosti. Mi trebamo prihvatiti naša sjećanja zajedno s boli koja ih prati, inače ne ćemo biti iskreni prema samima sebi. Drugi smisao ove rečenice je da spasenje nalazimo u sjećanju u onoj mjeri u kojoj nas sjećanje štiti od toga da se ne izobličimo i da ne živimo u laži.

svakim dobrom, uživajući bez iznimke u oduševljenu vječnih radosti, zaboravljajući sve uvrede, zaboravljajući sve kazne" (Božji grad, XII, 30).

⁸ Ibid.

⁹ Avishai Margalit, *Etika sjećanja* (Cambridge: Harvard University Press, 2002), 62-63.

¹⁰ Augustine, *Božji grad*, XXII, 30.

¹¹ Vidi, Augustine, *Ispovijedi*, prijevod, Henry Chadwick. (New York: Oxford Press 1992), II, 4 (9).

Međutim, što je točno odnos između sjećanja i identiteta? Prihvatimo za trenutak da smo u izvjesnom smislu onakvi kakvima se pamtimo. Zar se ne sjećamo mnogih, posve nepovezanih, stvari o sebi - prijevara i vjernosti, boli i oduševljenja, mržnje i ljubavi, kukavičluka i junaštva, kao i tisuće neutralnih trenutaka koji nisu vrijedni opisa. Sjećanje koje imamo o sebi je pokrivač koji smo sašili od narasle hrpe raznobojnih komada naših posebnih sjećanja. Što ćemo ušiti u prekrivač, a što ćemo odbaciti ili što će se posebno isticati na tom prekrivaču, a što će oblikovati podlogu, uveliko će ovisiti o tome kako ćemo povezati naša sjećanja i kako ih drugi povezuju o nama. Ne oblikuju nas samo sjećanja; mi sami oblikujemo njih, a ona potom oblikuju nas.

Ako je istina da mi oblikujemo naša sjećanja, posljedice za identitet su značajne. Naš se identitet pak, ne može sastojati samo od onoga čega se sjećamo. Budući možemo utjecati na njih, u tom smislu, mi smo svakako više od naših sjećanja. Da je naš odnos prema sjećanjima određen samim sjećanjima onda bi bili robovi prošlosti. Ako nismo pretrpjeli neki veliki gubitak i ne treba nam oporavak, onda imamo izvjesnu slobodu u odnosu na naša sjećanja. Ovisno o tome koliko smo psihološki stabilni, naš se identitet neće sastojati samo u sjećanjima, nego u našoj sposobnosti da na njih slobodno odgovorimo.

Štoviše, nismo li mi ono čemu se nadamo u *budućnosti*? To je istina jer kako nas prošlost može lišiti budućnosti, tako nas isto može lišiti i sadašnjosti. No ipak, naši snovi ne mogu biti samo jeka naših sjećanja, jer bi se onda morali preciznije odrediti prema našoj prošlosti, a naša bi budućnost bila samo njen dosadni i deprimirani nastavak. Osoba koja ima zdrav osjećaj za svoj identitet dozvolit će da je budućnost izvuče iz prošlosti i sadašnjosti, kako bi se suočila s novim mogućnostima i zaputila novim stazama. Mi smo puno više od naših sjećanja, i to kako ona oblikuju naš identitet ne ovisi o samim sjećanjima, nego i o tome što mi i drugi s njima činimo.

Da se vratim svom prethodnom iskustvu. Ja sebe vidim kao osobu koju su moćni ljudi terorizirali, a prema kojima sam ja bio nemoćan i čije namjere nisam mogao razabrati. Ili, vidim se, prvenstveno, kao osobu koju je Bog poslije mnogo patnje izbavio i dao joj novi život (posve slično kao što „u svojim svetim spisima, drevni Izrael nije vidio sebe, prvenstveno, kao one koji su patili u Egiptu, nego kao one koje je oslobodio Jehova). Ja mogu biti ljut zbog patnje i mogu biti zahvalan zbog izbjavljenja, a mogu i jedno i drugo. Također, mogu pustiti da se ta godina patnje smjesti, negdje daleko, u pozadini sjećanja i mogu se usmjeriti prema budućnosti. Mogu pokušati učiniti nešto s Yale centrom za vjeru i kulturu, kojeg sam utemeljio, ili mogu se baviti pisanjem knjige o teologiji i etici mode, ili živjeti za svoje sinove Nathanaela i Aarona.

Nisu sva bolna iskustva, kakvim se čine moja, za potužiti se. Nešto će nam se uporno nametnuti u središte našeg identiteta; sjećanja nas određuju, i bez našeg utjecaja. No jasno je da takva sjećanja predstavljaju iznimke, a ne pravila, a što je osoba zdravija, takvih će iznimnih sjećanja biti više. Ako spasenje nalazimo u sjećanju na počinjena zla, onda je ono daleko veće u onome što mi *činimo* s tim sjećanjima, nego u njima samima. A što ćemo učiniti s našim sjećanjima ovisit će o tome kako sebe vidimo u sadašnjosti i kakvi želimo biti u budućnosti.

Do sad sam zagovarao Wieselovu tvrdnju da spasenje nalazimo u sjećanju na zlodjela, na način da je takvo sjećanje *dio* spasenja i da se spasenje doslovno nalazi u sjećanju. No ova bi se tvrdnja mogla shvatiti i tako, da je sjećanje bitno za *postizanje* spasenja koje se pak, nalazi izvan sjećanja. Tako je Wiesel primarno postavio svoju tvrdnju (premda jako inzistira na važnosti sjećanja na zlodjelo za identitet¹²). U ovom drugom smislu sjećanje je više sredstvo nego zadovoljstvo. Čovjek može pojmiti učinkovitost sačuvanog sjećanja na najmanje četiri različita, a ipak usko povezana načina.

¹² Vidi Elie Wiesel, "Etika i sjećanje", *Ernst reuter Vorlesungs im Wissenschaftskolleg zu Berlin* (Berlin: Walter de Gruyter, 1977), 14f.

Sjećanje, ozdravljenje i priznanje

Jedan od načina na koji možemo razmišljati o sjećanju kao sredstvu spasenja je takav da ga povežemo s *osobnim ozdravljenjem*. Psihološke rane uzrokovane patnjom mogu se izliječiti, samo ako osoba prođe kroz uska vrata bolnih sjećanja. Moramo pretrpjeti bol, ako želimo postići ozdravljenje. Ovako je Sigmund Freud temeljio svoja promišljanja. Neizražena traumatska iskustva su poput stranog tijela "koje dugo nakon ulaska moramo tretirati kao djelotvorni faktor."¹³ Izlječenje je moguće, samo ako osoba oživi događaj, zajedno s emotivnim stanjem koje je taj događaj pratilo. Samo ako smo svjesni događaja, terapija daje mogućnost " za normalno oslobađanje od procesa uzbuđenja."¹⁴ Ukoliko osjećaja koji prati događaj više nema ili je, kako Freud kaže "ugušen", ali oslobođen, možemo započeti s liječenjem.

Možemo reći kako je Freud mislio da će i sama činjenica što se sjećamo onog što je potisnuto - događaji i emocionalne reakcije na njih - rezultirati izlječenjem, ili makar izlječenjem u određenoj mjeri. Neka sija svjetlost znanja u tamnici, u kojoj se sjećanja na nečiju patnju i nečija zlodjela drže zaključanima, a ti ćeš biti oslobođen od njihovog tajnog i podmuklog djelovanja! Ali ovo nije u redu. Da i sama činjenica što se sjećamo traumatičnog iskustva ima iscjeliteljsku snagu, čovjek onda ne bi potiskivao takvo sjećanje! Sjećanje nije ništa drugo do ponavljanje izvorne traume u izmijenjenom obliku, a ponavljanje *kao takvo* je problem, a ne rješenje. Literatura o traumi stalno ističe: kako bi izliječili narušene psihe, osobe se ne moraju samo sjetiti traumatičnih iskustava; na ovaj ili onaj način, nego isto tako, sjećanja koja su dozvali u pamet, moraju *integrirati* u širi okvir svojih životnih priča, bilo da tim traumatičnim iskustvima daju smisao ili da ih definiraju kao sporedne elemente u svojim životima. Spasenje, shvaćeno kao osobno ozdravljenje, ne postiže se toliko sjećanjem koliko *tumačenjem* tog sjećanja, te *postavljanjem* istog u širi okvir značenja.

Kako se sjećam poniženja i boli zbog vojno-policijskih ispitivanja tako sam sebi mogu reći, na primjer, da me je patnja učinila boljom osobom (u smislu da me to približilo Bogu ili što zbog toga imam puno više sućuti prema patnjama drugih). Ili mogu vjerovati da je to u nekoj manjoj mjeri doprinijelo da izložim nepravdi režim koji je težio za kontrolom svojih građana opresivnim sredstvima. U svakom slučaju, izlječenje će se postići, ako ne pamtimo, nego vidimo sjećanja (i iskustva koja ona nose) u novom svjetlu. Ili drugačije, sjećanje na patnju je preduvjet za ozdravljenje ne njegovo sredstvo. Sredstvo za ozdravljenje nalazimo u tumačenju sjećanja.

Drugi način za shvaćanje sjećanja kao sredstva spasenja odnosi se na *priznanje*. Da se vratim na svoj vlastiti primjer. Drugovi vojnici su me pokušali uvući u razgovor o osjetljivim temama, te su me opskrbili "opasnom" literaturom kako bi iznudili odgovore koje su tajno snimili. Izvana su izgledali kao veseli, dobri momci, koji su, u biti, bili posve mutni i kojima je samo bilo na pameti uništiti osobu za sitne novce svojih nadređenih. Ako nitko ne zna i ne sjeća se zlodjela, te ako nitko javno ne progovori o njima, ona ostaju nevidljiva. Žrtva tada nije žrtva, niti je počinitelj počinitelj, i jedan i drugi su krivo shvaćeni, jer se nije prepoznalo, ni nasilje jednog, ni patnja drugog. Dogodila se dvostruka nepravda, prvi put kad je počinjeno samo djelo, i drugi put kada se dozvolilo da se to djelo zaboravi.

Nepravda koja se čini da djela ostanu nevidljiva, u pozadini je čvrstog nastojanja brojnih žrtava koje žele progovoriti o svojoj patnji. Čin kojim bi javnost to upamtila je čin

¹³ Sigmund Freud, *Proučavanja hysterije*, vol.2. *Standardno izdanje sabranih radova* Sigmunda Freuda (London: Hogarth Press, 1955), 6.

¹⁴ Sigmund Freud, *Pet lekcija o psiho-analizi*, vol.11. *Standardno izdanje sabranih radova* Sigmunda Freuda (London: Hogarth Press, 1955), 19.

priznanja, a isto tako i čin pravde. Tako se čuva istina, kako na osobnoj, tako i na široj političkoj razini. Komentirajući rad Južnoafričke komisije za istinu i pomirbu, Andre de Toit piše:

Žrtve političkih ubojstava ne možemo vratiti u život, ali se nikako ne može poricati zlo, trauma mučenja i zloupotreba. Međutim, ono što se može učiniti je da se žrtvama javno vrati njihovo građansko i ljudsko dostojanstvo i to upravo priznavanjem istine o onome što im se dogodilo. To je bila uloga i svrha sudskih saslušanja žrtava, na kojima ljudi nisu bili u mogućnosti ispričati svoje vlastite priče, i da se one javno priznaju u procedurama koje nisu neprijateljske.¹⁵

Primijetiti ćemo međutim, što je točno priznala, u svom radu, Komisija za istinu i pomirbu prema de Toit. To nije neizraženo *sjećanje* žrtava, nego "*istina* o onom što im je učinjeno". Nema sumnje da čovjek mora biti jako pažljiv kada insistira na istini. Jer, njegova će prva dužnost biti da odgovori na iskustva i sjećanja žrtava. A ipak se pitanje istine ne može točno odrediti. Studenti koji se bave studijom sjećanja jednodušno drže kako je opće poznato da su sjećanja nepouzdana.¹⁶ Premda se žrtve često točno sjećaju, bol zbog njihove neosporne patnje i razumljivi bijes na one koji su im tu patnju zadali, može jednostavno iskriviti njihova sjećanja.

Moje vlastito sjećanje na ispitivanja kapetana Goranovića i njegovih nadređenih je takav slučaj. Kroz sjećanje i povremeno prepričavanje priče drugima, brutalnost istražitelja se sve više povećavala, iako su osnovne činjenice ostale iste. Poput izdaje prema mojim, drugovima vojnicima, ja bi zgodno izostavio činjenicu da oni to nisu činili iz zlobe, nego su htjeli zadovoljiti svoj nadređene u zamjenu za sitnu uslugu (kao što je višesatno izbjivanje izvan baze). Uhvatio sam sebe kako opisujem počinitelje kao velike zločince za koje sam, kada bi bio bolje volje, znao kakvi su doista. Bio sam nepravedan prema njima. "Nepravda" je pravi izraz za to, iako se osjećamo nevoljni predložiti da je žrtva možda za to kriva. Ako su istinite priče žrtve u formi pravde, onda bi varljiva sjećanja na njih bila u formi nepravde. Tako opet sjećanje na zlo, kao takvo, nije sredstvo spasenja; nego *istinito*, pa stoga i *pravedno* sjećanje. Neistinita sjećanja nadodaju se na hrpu zla, iako bi se ona trebala iz te hrpe izuzeti.

Sjećanje, solidarnost i zaštita

Treći način, na koji sjećanje možemo povezati sa spasenjem, nalazi se u stvaranju solidarnosti sa žrtvama. Zaključak je da će nas sjećanje na patnju probuditi iz usnule ravnodušnosti i tjerati nas da se borimo protiv patnje i bijede koja nas okružuje. Kako bi se borili protiv zla mi moramo dati posebnu važnost žrtvama tog zla. A kako bi dali važnost žrtvama moramo znati, bilo iz iskustva ili iz priča žrtava, što znači glad, žeđ, drhtanje, krvarenje, jad i strepnja zbog straha. Sjećanje na užas iz prošlosti stvorit će otpor prema užasu iz sadašnjosti.

Ipak, još uvijek je nejasno kako se netko može boriti protiv zla u sadašnjosti bez sjećanja na zlo iz prošlosti, kao što je nejasno da će sjećanje na zlo iz prošlosti nužno dovesti do borbe protiv zla. Uzmimo ponajprije, osobu koja sama nije proživjela zlo, ali se oslanja na sjećanje žrtava. Kako je moguće da sjećanje na prošlu patnju motivira osobu da daleko jasnije

¹⁵ Andre du Toit, "Moralne osnove Južnoafričke komisije za istinu i pomirbu. Istina kao izraz zahvalnosti i pravda kao priznanje," *Istina protiv pravde. Moral Komisija za istinu*, izd. Robert I. Rotberg i Dennis Thompson (Princeton: Princeton University Press, 2000), 134. U našem sudskom sistemu protivničke procedure podrazumijevaju da se određena stvar dovede do "istine". No nije jasno je li to uistinu njihov učinak. Novcem se može kupiti počinitelj i dobar dio "razumljive sumnje", a posljedica toga je da istina završi zgažena pod nogama.

¹⁶ Vidi Brian L. Cutler i Steven D. Penrod, *Kriva identifikacija: Svjedok, psihologija i zakon* (Cambridge University Press, 1995); Elizabeth Loftus i Katherine Ketcham, *Svjedok za obranu: Optuženi, svjedok i stručnjak koji postavlja sjećanje u sudski proces* (St. Martin's Press, 1992).

proživi slike sadašnje patnje? Premda sjećanje na patnju iz prošlosti može potaknuti sućut s današnjim žrtvama, nejasno je pak, je li takvo sjećanje potrebno ili je li ono najbolji način da se tome stane na kraj. Čini se kako sjećanje na patnju nije posve neophodno za izazivanje solidarnosti.

Drugo, uzmimo osobu koja je u važnim trenucima pogriješila. Ravnodušnost prema patnji drugog, posebno onoga koji ju je netom doživio, također je moguća, štoviše razumljiva, kao odgovor na vlastitu patnju. Zašto bi baš ona od svih ljudi trebala biti opterećena brigom za druge, i da joj je to dodatni teret ne samo u liječenju svojih vlastitih rana, već i u pokušaju da pokupi konce vlastitog života. Ima dobrih odgovora na ovo pitanje. No ona se ne nalaze u samom sjećanju, nego u cijelom nizu uvjerenja o prirodi stvarnosti i našim odgovornostima u okviru toga. Iako sjećanje osobe na njenu vlastitu patnju može biti motivirajuća snaga kojom se mogu ublažiti patnje drugih, ono ipak može dovesti do toga da čovjek skrene svoj pogled s patnje drugih. Sjećanja na zla kao takva, čini se nisu dovoljna za stvaranje solidarnosti.

Treće, literatura o traumi stalno upozorava da su oni, koji su podnijeli zlo, često skloni ponoviti čin žrtvovanja bilo kao žrtve ili počinitelji. Sjećanja na zla prije mogu stvoriti nove žrtve nego li potaknuti solidarnost s postojećim žrtvama. Potrebno je *spasiti* sama sjećanja, kako bi ona bila sredstvom spasenja. Kada se stvori solidarnost sa žrtvama, sjećanja na zla mogu se umanjiti, pa su kao takva sigurno nedovoljna i potencijalno opasna. Ona *mogu* stvoriti suosjećanje i potaknuti protiv ugnjetavanja. Također, mogu dovesti i do ravnodušnosti ili čak izazvati novo zlo. Stoga, sjećanje opet samo po sebi nije sredstvo spasenja.

Sjećanje se može povezati sa *zaštitom*. To je posljednji način na koji sjećanje može poslužiti kao sredstvo spasenja. Kao što Elie Weisel kaže u svom Plemenitom štivu, iz mladosti, kao osoba koja je preživjela Holokaust i koja je vjerovala "da će sjećanje na zlo poslužiti kao štit protiv zla, i da će sjećanje na smrt poslužiti kao štit protiv smrti"¹⁷. Iako Weisel svoje uvjerenje objašnjava kao "egzistencijalno", a koje ne temelji na kontroliranom zapažanju, u najmanje jednom od svojih značenja ono se čini posve prihvatljivim. Značajna karakteristika zla ja da ono traži da se utisne u tijesak za izažimanje dobrote kako bi time sakrilo svoju pravu prirodu; Sotona će se, kad god može, pojaviti kao anđeo svjetlosti samo kako bi što bolje obavio svoj Đavolji posao. Kada se ne prepozna zlo uspijeva, a kada se izloži propada. Kada se svjetlo sjećanja na zlodjela usmjeri na počinitelja tada će se on, i drugi poput njega, povući od straha da se ne izlože, no kada se svjetlo sjećanja isključi moglo bi se dogoditi još više zlodjela.

Izgleda kako se ne može poreći da snaga sjećanja služi žrtvama kao zaštitni štit. A čak i ovdje stvari su daleko složenije nego li se čine na prvi pogled. Iako, u mnogim slučajevima sjećanje može počivati u zlotvorima, u drugim ih pak, može tjerati na zlo. Uvjereni u ispravnost svog opakog čina, neki zlotvori čine nedjela samo *kako bi bili zapamćeni*. To je dijelom i motiv terorista - njihovo privlačenje pozornosti, u najmanju ruku se čini takvim iz perspektive onih koji se s njima radikalno ne slažu.¹⁸ Sjećanja na djela za njih je slavno, stoga u mnogim drevnim kulturama, uključujući i izraelsku, brisanje sjećanja počiniteljima nije bio zločin protiv žrtava, kao što smo to skloni misliti danas, nego kazna za mučitelje žrtvi.

Daleko značajniji problem ne nalazimo u povremenoj neučinkovitosti sjećanja nego u njenoj zaštitnoj funkciji, budući "zaštita", sama po sebi, može biti duboko poroblematičan pothvat. Budući žrtve traže zaštitu, one same nisu otporne na zlodjelo. Doista, veliki i

¹⁷ Wiesel, *Iz kraljevstva sjećanja*, 239.

¹⁸ Riječ je o slučaju terorista. Za vrijeme suđenja Timothy McVeighu, na primjer, neki su ljudi tvrdili da ga ne treba ubiti, jer bi se time zadovoljila njegova želja za umiranjem s ciljem, te bi se kao osoba uzdignuo među svojim sljedbenicima. Trebalo bi ga ostaviti, kao što je i predloženo, da trune negdje u zatvoru, bez ikakve pažnje javnosti, da mu se tako izbriše sjećanje (Rose Merie Berger, "Meditacija posvećena sjećanju na Timothy McVeigha" *Osobe kratkog boravka*, rujna-listopad 2001, (?).

pesimistični aforist Emil M. Cioran uočio je da se veliki progonitelji često "regrutiraju među mučenicima kojima nisu posve odrubljene glave."¹⁹ Zbog sjećanja na vlastiti progon oni imaju dojam da ih opasnosti vrebaju čak i ondje gdje ih nema. To ih potiče da preuveličavaju stvarne opasnosti, i da reagiraju s prekomjernim nasiljem ili neprimjerenim preventivnim mjerama, kako bi osigurali vlastitu sigurnost. Žrtve će često postati počinitelji samo zbog svojih sjećanja, upravo *zato što se sjećaju* nanesenog zla u prošlosti i što smatraju pravednim počinuti nasilje danas. Ili je to stoga što se sjećanjem na podneseno zlo, koje je, makar se većini tako čini, nastalo zbog netolerancije ili čak mržnje, počiniteljima to čini kao opravdani čin samozaštite. Štit sjećanja tako se lako pretvori u mač. Sjećanja na prošlu patnju su podvojena, ona mogu zaštititi od zla, ali ga mogu i stvoriti.

Kako onda spasenje može biti u sjećanju na zlodjelo ili patnju? Umjesto da se samo štiti ono može raniti drugoga. Umjesto da stvori solidarnost sa žrtvama ono može dovesti do ravnodušnosti i pojačati ciklus nasilja. Umjesto da omogući priznanje za podnesena zlodjela, sjećanje može pojačati lažne samo-percepcije i nepravedne zahtjeve na račun žrtava. Umjesto da zacijeli rane sjećanje jednostavno može dovesti do novih ozljeda. Sjećanje na zlodjela oblikovat će identitet, no to može biti identitet osobe zarobljene u vlastitoj prošlosti i koja je na ovaj ili onaj način osuđena to ponoviti. U prethodnim rečenicama uočljiva je riječ "može" - sjećanje na zlodjela može raniti, može dovesti do ravnodušnosti, može pojačati lažne percepcije o osobi, itd. Ja ne tvrdim da sjećanje na zlodjela mora prouzrokovati sve to, ili čak samo to, ali u pravilu hoće. Nikako ne želim jednostrano spojiti sjećanja na zla s prokletstvom. Suprotno tvrdnji da takvo sjećanje spašava, a ne kažem niti da je proketo, ono je, bolje reći, *opasno dvojbeno*.

Određivanje sjećanja

Wiesel je posve svjestan da je sjećanje na počinjena ili proživljena zla - čak i sjećanje na Holokaust - dvojbeno i da stoga može biti jako problematično. On je, od svih ljudi, svjestan boli sjećanja, pa stoga i duboke potrebe žrtava da, kako to on kaže, u *Zaboravljenom*, izbrišu tragove dana koji su crnji od noći.²⁰ Njemu su potpuno jasne zlouporabe sjećanja - poznata mu je njihova mogućnost da stvore krivi osjećaj identiteta, da stvore mržnju ili ravnodušnost umjesto da se stvori solidarnost sa žrtvama, te da potaknu na nasilje umjesto na borbu za pravdu.²¹ Ratovi u bivšoj Jugoslaviji 90-tih učinili su ga prorokom sjećanja, koji jasno vidi da se i samo sjećanje može pretvoriti u "gnušanje". U Bosni, "toj namučenoj zemlji", on piše "da sjećanje predstavlja problem". To je stoga što se ljudi sjećaju onoga što se dogodilo njihovim roditeljima, sestrama, djedovima i bakama da mrže jedni druge.²² U intervjuu on čak smatra kako se kroz povijest negativna uporaba sjećanja, u odnosu na onu pozitivnu čini daleko većom. Na kraju svog rada on upućuje na potrebu da se otkupe sjećanja kako bi ona sama mogla poslužiti otkupljenju. Ipak, razumljivo možda, on ovaj problem ostavlja u osnovi neistraženim i umjesto toga glasno i na razne kreativne načine uzvikuje dominantni imperativ: "Sjeti se!".

Ako je sjećanje važno, i k tome izbavljivo, a ujedno i opasno, onda je važno istražiti načine da takvo sjećanje riješimo *dvojbenosti*. Što bi trebalo upamtiti dobro u smislu iskupljenja, a ne u destruktivne svrhe? Što možemo učiniti da sjećanja postanu mostovi među neprijateljima, a ne duboka i mračna gudura koja ih razdvaja? Kako se bivši neprijatelji mogu

¹⁹ Emil M. Cioran, *Kratka povijest raspadanja*, prijevod, Richard Howard (London:Quartet Books, 1990), 4.

²⁰ Elie Wiesel, *Zaboravljeno*. (New York, Schocken Books, 1992), 297.

²¹ Vidi Elie Wiesel, "Etika i sjećanje", *Ernst reuter Vorlesungs im Wissenschaftskolleg zu Berlin* (Berlin: Walter de Gruyter, 1977), 11-28.

²² Elie Wiesel i Richard D. Heffner, *Razgovor s Elie Wieselom*, izd. Thomas J. Vincigoerra (New York: Schocken Books, 2001), 144-145.

sjećati zajedno, i da su u stanju pomiriti se, i kako se mogu pomiriti da bi se mogli zajedno sjećati? Ova pitanja izražavaju upravo ono što smatram najvažnijim izazovom, s kojim se susreće teorija i praksa sjećanja, u našem ratom, istlačenom (izmučenom) svijetu.